

УДК 341.223.14(477.6-192.2)

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2021.01.005>**РЕНДЮК ТЕОФІА**

доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

RENDIUK TEOFIL

a Doctor of History, senior research fellow at the NASU M. Rylskiy IASFE *Ukrainian Ethnological Centre* Department

Бібліографічний опис:

Рендюк, Т. (2021) Стародубщина – зрусифікована історично українська порубіжна земля. *Народна творчість та етнологія*, 1 (389), 5–15.

Rendiuk, T. (2021) Starodubshchyna, A Russified, Historically Ukrainian Borderland. *Folk Art and Ethnology*, 1 (389), 5–15.

СТАРОДУБЩИНА – ЗРУСИФІКОВАНА ІСТОРИЧНО УКРАЇНСЬКА ПОРУБІЖНА ЗЕМЛЯ

Анотація / Abstract

У статті вперше досліджується тривалий і негативний для національних інтересів України процес цілеспрямованої експансіоністської політики (спочатку Московського князівства (XVI–XVII ст.), а пізніше Російської імперії (XVIII–XX ст.) та радянської Росії (1918–1920)) щодо Стародубщини як споконвіку української етнографічної території.

Особливо наголошується на виявленні ролі багаторазового російського військового чинника в насильницькому захопленні регіону, а також кадрової, релігійної, освітньої, мовної та культурної експансії з боку Москви. З'ясовано, що в кінцевому підсумку русифікаторська й окупаційна політика, яка послідовно проводилася Москвою та Санкт-Петербургом упродовж половини тисячоліття стосовно споконвіку української території Стародубщини, призвела не лише до втрати Україною значної території, але й до фактичного зникнення українства в цьому етнографічному регіоні.

Акцентовано увагу на тому, що сьогодні територія колишньої української Стародубщини входить до складу Брянської області РФ, а це – Гордіївський, Злинківський, Клімівський, Клинівський, Красногорський, Мглинський, Новозибківський, Погарський, Почепський, Стародубський, Суразький та Унецький райони. Загальна площа цієї несправедливо відібраної більшовицькою Росією в 1919 році частини української території, яка межує з Чернігівською областю нашої держави, становить близько 15 тис. кв. км.

Зроблено висновок про те, що, екстраполюючи досліджений у статті процес на нинішню анексію Російською Федерацією Автономної Республіки Крим, гібридну російсько-українську війну в східних районах Донецької та Луганської областей і експансію «русского міра» на культурне, освітнє, мовне, релігійне та ідеологічне життя незалежної України, можна здогадатися, що в основу сучасної окупаційної політики Москви покладено давні відпрацьовані сценарії, один з яких повною мірою стосується історичної долі споконвічної української території Стародубщини.

Ключові слова: Київська Русь, Чернігівське князівство, Чернігово-Сіверська земля, місто Стародуб, Стародубщина, Польща, Литовське князівство, Московське царство, Російська імперія, радянська Росія, Стародубський козацький полк, український порубіжний етнографічний регіон, русифікація.

The article examines for the first time the protracted and negative, for the national interests of Ukraine, process of purposeful expansionist policy, initially of the Grand Duchy of Moscow (XVIth–XVIIth centuries), and later of the Russian Empire (XVIIIth to XXth centuries) and Soviet Russia (1918–1920) in relation to Starodubshchyna as an autochthonal Ukrainian ethnographic territory.

A particular emphasis is placed on identifying the role of the reiterated Russian military factor in the violent seizure of the region, as well as personnel, religious, educational, linguistic and cultural expansion by Moscow. It is ascertained that the Russification and occupation policy pursued consistently by Moscow and St. Petersburg over half a millennium with regard to the ancient Ukrainian territory of Starodubshchyna has eventually led not only to the loss of a significant Ukrainian territory, but also to the virtual disappearance of a part of the Ukrainians in this ethnographic region.

It is emphasized that nowadays the territory of former Ukrainian Starodubshchyna is a part of Bryansk Region of the Russian Federation, viz. Hordiyevka, Zlynka, Klymovo, Klyntsi, Krasna Hora, Mhlyn, Novozybkiv, Pohar, Pochep, Starodub, Surazh and Unecha districts. The total area of this portion of the Ukrainian territory unjustly taken away by Bolshevik Russia in 1919 and bordering on Chernihiv Region of our state, is about 15 thousand square kilometres.

It is concluded that, while extrapolating the process studied in the article to the current annexation of the Autonomous Republic of Crimea by the Russian Federation, as well as the hybrid Russian-Ukrainian war in some parts of the eastern Donetsk and Luhansk regions and the expansion of the *Russian World* to cultural, educational, linguistic, religious and ideological activities of independent Ukraine, one can easily infer that the basis of modern occupation policy of Moscow are well-established scenarios, one of which fully relates to the historical fate of the original Ukrainian territory of Starodubshchyna.

Keywords: Kyivan Rus, Principality of Chernihiv, Chernihiv-Siversk lands, Starodub, Starodubshchyna, Poland, Grand Duchy of Lithuania, Tsardom of Muscovy, Russian Empire, Soviet Russia, Starodub Cossack Regiment, Ukrainian border ethnographic region, Russification.

За часів Київської Русі давньоруське місто Стародуб з прилеглими територіями входило до складу Чернігівського князівства. Тогочасна Чернігівська земля була покрита досить густою мережею населених пунктів, серед яких документально зафіксовано міста Чернігів, Новгород-Сіверський, Любеч, Путивль, Стародуб, Брянськ і Курськ. Усі вони розташовані на Десні, її притоках та далі на північний схід і свого часу відігравали важливу роль у соціально-економічному, політичному та військовому житті Київської держави. Це було зумовлено їхнім вигідним географічним розташуванням на торговельних шляхах того часу та на вигідній відстані від небезпечних кочових племен південно-східного степу. Отже, територія процвітаючого в той період Чернігівського князівства розташовувалася в басейнах рік Десни, Сейму, Сожу і Верхньої Оки. На півдні та заході вона межувала з Переяславськими й Київськими землями, на північному сході сягала майбутніх московських теренів, а на південному сході кордоном князівства був половецький степ. Унаслідок тривалої експансіоністської політики – спочатку Московського князівства (XVI–XVII ст.), а пізніше Російської імперії (XVIII–XX ст.) та радянської Росії

(1918–1920), Стародубщина як споконвіку українська етнічна й етнографічна територія виявилася не лише тотально зрусифікованою, але й повністю захопленою Росією та відірваною від історичної Батьківщини.

Предметом нашого дослідження є висвітлення півтисячолітнього негативного процесу, який у кінцевому підсумку призвів до втрати Україною території Стародубщини та до реального зникнення корінного етнічного населення в межах цього колишнього українського етнографічного регіону, що дотепер ще недостатньо вивчений в українській і зарубіжній етнологічній та історичній науці.

Актуальність розвідки обґрунтована потребою з'ясувати передумови російської масової експансії, починаючи з XVI ст., на українську землю Стародубщини, її поступову русифікацію та повне відторгнення від України Росією на початку XX ст. Екстраполюючи цей тривалий і цілеспрямований негативний процес на нинішню анексію Російською Федерацією Автономної Республіки Крим, гібридну російсько-українську війну у східних районах Донецької та Луганської областей та експансію «русского міра» на культурне, освітнє, мовне, релігійне та ідеологічне життя незалежної України, можна здогадатися, що в осно-

ву сучасної політики Москви покладено давні відпрацьовані сценарії, один з яких повною мірою стосується історичної долі споконвічної української території Стародубщини.

Мета статті – дослідити маловідомі дотепер аспекти багато в чому прихованого російською та радянською сторонами і спеціально не висвітленого ними деструктивного процесу русифікації української спільноти північно-східної Чернігово-Сіверщини, що в кінцевому підсумку уможливило відмежування її від України Росією, яка завжди керувалася й керується «необхідністю» захисту російськомовного населення. При цьому в роботі особливу увагу приділено виявленню ролі багаторазового російського захоплення регіону, а також кадрової, релігійної, освітньої, мовної та культурної експансії з боку Москви.

Історія цієї української землі надзвичайно цікава. Її з давніх часів і до сучасного періоду детально описав український історик, який мешкає в Москві, І. Роздобудько у своєму монографічному дослідженні «Стародубщина. Нарис українського життя краю» (під псевдонімом «Вірний зі Стародубщини»), що публікувалася на сайті «Кобза – українці Росії».

На окрему увагу заслуговує видана в 2013 році книга С. Плохія «Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій», де йдеться про Стародубщину саме як про український край та про роль цього регіону в українському житті й націєтворенні. Крім інших позитивних аспектів, наприклад, роль росіян-старообрядців у русифікації Стародубщини, автор уперше друкує карту Стародубського полку 1750-х років, а в додатку до книги – перелік козацьких родин Стародубщини. У роботі С. Плохія Стародубщина представлена в загальному контексті українського козацтва та його страждань від імперської політики Росії.

Загалом історіографія проблематики охоплює низку досліджень загального характеру українських та іноземних авторів, у яких висвітлено питання, що є предметом розвідки, поверхово та епізодично.

Окремо слід зазначити, що якщо західноєвропейські та американські автори (З. Когут, Т. Олексіюк, О. Субтельний та ін.) давно й відкрито писали про багатогранну російську експансію на українські терени ще з часів появи Московського князівства до повної окупації України в 1920 році, то українські дослідники радянського періоду, а також частина вітчизняних дослідників перших двох з половиною десятиліть незалежної України або навмисно замовчували русифікаторську політику в Україні та в її окремих регіонах, або торкалися її обережно й поверхово.

Справжнім науковим проривом у вивченні процесу русифікації на Стародубщині з давніх часів до наших днів стала опублікована в травні 2014 року, тобто після початку сучасної російсько-української війни, стаття авторитетного українського дослідника Т. Чухліба «Стародубщина чекає на повернення...»: історичні, історіографічні та політичні проблеми українського субрегіону Російської Федерації [15]. Як впливає з назви роботи, автор звернув увагу на «історичні, історіографічні та політичні проблеми українського субрегіону Російської Федерації», що є виправданим з огляду на його роботу в Інституті історії України НАН України, але він повністю уникнув історико-етнографічних і частково демографічних аспектів досліджуваної теми.

Вагомою щодо цієї теми є також праця А. Лаєвського «Передумови утворення Стародубського полку 1648–1663 рр.» [5], видана знову ж таки в середині 2014 року в збірнику наукових праць «Сіверщина в історії України». Утім, автор висвітлив здебільшого історичні аспекти проблеми, уникаючи її важливих етнографічних. Отже, потреба в дослідженні історико-етнографічних складових Стародубщини як відчуженої Росією української території є очевидною.

У цьому контексті зазначимо, що, починаючи з першої половини XIII й до середини XIV ст. колись могутня Київська Русь була спустошена й розграбована монгольськими ордами. Пізніше, у середині XIV ст., скорис-

тавшись феодальним дробленням і наслідками ординської навали, над Стародубщиною встановили своє панування литовські феодали.

З кінця XV ст. на володіння північною частиною Чернігово-Сіверщини – Стародубщиною почало претендувати Велике князівство Московське. Так, у литовсько-білоруському «Літописі Рачинського» за 1500 рік натрапляємо на запис: «Того же лета князь московский забрал вси замки сиверские и всю Сивер, у головах замки Бранеск, Стародуб, Новгород Сиверский, Трубческ, Чернигов, Путивль и иных по Сиверы замков всих шестьдесят» [6, с. 166].

Це перше документально підтвержене свідчення про окупацію Московщиною окресленої давньоукраїнської землі. Під час її понад столітнього перебування у складі Московського царства (1500–1618) до згаданого регіону Сіверської землі, де згодом постала Стародубщина, входили такі міста, як Стародуб, Мглин, Почеп, Новгород-Сіверський, Морівськ, Чернігів, Брянськ, Гомель, Дроків, Курськ, Путивль, Радогощ, Рильськ і Трубчевськ.

Проте впродовж другої половини XVI ст. польсько-литовсько-русинська військово-політична адміністрація неодноразово пробувала відбити ці землі в Московщини. Це стало можливим лише в XVII ст., коли 1616 року могутня на той час Річ Посполита нарешті оволоділа адміністративним центром цих земель – містом Стародубом. Досягнення було закріплено в Деулінському перемир'ї 1618 року між Варшавою та Москвою [16, с. 371]. Згідно із цією польсько-московською угодою до Речі Посполитої відходили Дорогобуж, Біла, Смоленськ, Рославль, Серпейськ, Трубчевськ, Невель, Себеж, Красне, Стародуб, Попова Гора, Почеп, Новгород-Сіверський, Чернігів, Морівськ, Монастирище, а також Велизька волость. Угода також передбачала встановлення постійно діючого кордону між Польщею і Московією. Проте в процесі делімітації лінії кордону між Річчю Посполитою та Московським царством точилися нескінченні суперечки, унаслідок чого остаточного роз-

межування на Стародубщині так і не відбулося. Така часта зміна влади чітко відобразилася на етнографічній картині регіону: на початку XVII ст. Стародуб став найбільшим торговим центром серед польських, українських, литовських і московських населених пунктів регіону. На ярмарках, які відбувалися в місті щорічно, були представлені не лише товари з Речі Посполитої, Литовського князівства, Московського царства, але й продукція місцевих українців: сало, риба, мед, масло, віск, сира й оброблена шкіра, хутро, пенька, поташ тощо.

У другій декаді XVII ст. Стародуб, як і інші міста регіону, користувався магдебурзьким правом, що мало б забезпечити його повне самоврядування. Проте на практиці магдебурзьке право мало певною мірою обмежений характер, бо головну роль у місті відігравав польський магістрат. При всьому цьому антагонізм у регіоні проявлявся насамперед у соціальній площині, зокрема, через те, що козаки добивалися прав збройного стану, аналогічних шляхті, і цей антагонізм доповнювався релігійним протистоянням між православними-русинами та католиками-поляками.

На початковому етапі Національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 років козацьке військо за короткий час звільнило всю територію Північного Лівобережжя від влади Польщі. Швидке входження Стародубщини до складу козацької держави зумовлювалося значною мірою масовим переселенням сюди русинів (українців) з Правобережжя. На звільнених землях формувалися нові козацькі полки, які були водночас військовими й адміністративними одиницями Української держави на чолі з Б. Хмельницьким. Саме тоді розпочалася 15-річна епопея формування Стародубського козацького полку. Передумовою його появи стало те, що з початком Національно-визвольної війни українського народу за участю місцевого населення, яке виявило активну прокозацьку позицію, до кінця 1648 року значна частина території Стародубського краю була звільнена від польсько-литовської шляхти й увійшла до складу Борзенського

козацького полку. Оскільки більша частина історичної Стародубщини була заселена русинським (українським) населенням, починаючи з 1648 року вона переходить під владу гетьманів Української козацької держави. На цій території почалося формування Стародубського козацького полку як адміністративно-територіальної одиниці північної частини новоутвореної Української козацької держави.

Стародубський полк на шляху свого створення пройшов три етапи: перший – 1648–1649 роки, коли Стародубські землі входили до складу Борзенського козацького полку, маючи власну сотенну адміністрацію та представляючи собою найпівнічніші межі Української козацької держави; другий – 1649–1651 роки, коли цей змішаний в етнографічному плані порубіжний регіон був складником Чернігівського полку, та третій – 1652–1663 роки, коли Стародубщина адміністративно підпорядковувалася Ніжинському полку [5, с. 97, 99]. Важливо, що Переяславський договір 1654 року юридично засвідчив визнання московською стороною стародубських земель складовою частиною Української козацької держави. Хоча в тексті укладених статей про державні кордони не йшлося, серед населених пунктів Війська Запорозького, до яких поспішно вирушили московські урядники приймати присягу місцевого населення, що стало кроком на шляху русифікації регіону, фігурували, зокрема, міста Новгород-Сіверський і Стародуб. Тому важливо було забезпечити реальну належність цих земель до новоствореної Української козацької держави. У цьому контексті 1654 року до Ніжинського полку було приєднано, крім семи сотень Чернігівського полку, кілька округів з Чернігівського та Стародубського повітів зі Смоленського воєводства. Переяславські статті гетьмана України Ю. Хмельницького (1641–1685) 1659 року додатково підтвердили визнання царською Росією Новгорода-Сіверського, Стародуба та Почепи «черкаськими», (тобто українськими) містами. До того ж територіальна, етнічна та культурна

єдність стародубських земель з Українською козацькою державою не ставилася під сумнів і надалі, що й було зафіксовано в усіх документах наступних українських гетьманів – від І. Брюховецького до І. Мазепи включно [1, с. 40]. При всьому цьому царські воєводи наполягали на розміщенні в Стародубі, Почепі, Новгороді-Сіверському та Чернігові російських гарнізонів, щоб ті контролювали ситуацію не лише в цих містах, але й у повітах, приписаних до них. Натомість козаків, котрі мешкали там, почали виселяти в інші населені пункти, що стало проявом примусової русифікації регіону.

Саме тому Стародубський полк відділився в окрему козацьку військово-адміністративну одиницю лише в 1663 році (за наказом тодішнього гетьмана України І. Брюховецького), ставши найбільшим за територією та одним з найбагатших полків Лівобережної України другої половини XVII – кінця XVIII ст. Новоутворений полк мав найдовшу лінію державних кордонів: на півночі та північному-сході він межував з Московською державою, а на заході – з Великим князівством Литовським. До того територія Стародубщини, відповідно до Деулінського і Полянського (1634) договорів між Московською державою і Річчю Посполитою, входила до складу Смоленського воєводства Великого князівства Литовського (Стародубський повіт) і Чернігівського воєводства Польського королівства (Новгород-Сіверський повіт). Сьогодні її землі входять до складу Чернігівської та Сумської областей України, Брянської області Російської Федерації та Гомельської області Республіки Білорусь, що безпосередньо відображається на етнографічній картині цього порубіжного регіону. Спочатку Стародубський полк складався з десяти сотень, зокрема Мглинської, Новгород-Сіверської, Погарської, Полкової, Топальської, Почепської, Шептаківської, Новоміської, Бакланської та Другої Стародубської. На 1782 рік до складу полку входили такі сотні: дві полкові Стародубські, дві Почепські, Новоміська, Топальська, Мглинська, Бакланська, Погарська, Новгород-

ська та Шептаківська. У той час на території Стародубського полку було 4 міста, 3 містечка і 1118 сіл. Найбільші населенні пункти – Стародуб, Почеп, Погар, Мглин, Новгород-Сіверський – мали статус магдебурзького права. Згідно з ним Стародубом керував війт, обраний його мешканцями та жителями підпорядкованих сіл, а також бурмистри, радники та лавники. Обраний війт і два його заступники затверджувалися полковою канцелярією та складали присягу в соборній церкві Стародуба. Уже український, а не польський міський уряд – магістрат отримував на свої потреби прибутки з двох млинів, дворів та з інших податків. У другій половині XVII ст. в підпорядкуванні стародубського магістрату було 36 сіл. Найчисленнішим станом у Стародубі та в інших містах Стародубщини, поряд з козаками, були міщани-«посполиті» українського походження.

Про значення і роль Стародубського полку в соціально-економічному житті Гетьманщини яскраво свідчить такий факт: саме на території цього полку концентрувалися найбільші гетьманські маєтності в Українській державі того часу. Наприклад, стародубські володіння гетьмана І. Мазепи налічували 8629 дворів (із 19 657), І. Скоропадського – 8385 (19 882), Д. Апостола – 3552 (9103), а К. Розумовського – 5395 (9628) [8, с. 40]. Гетьмани України своєю чергою дбали про подальший розвиток міст Стародубщини. Так, починаючи від Б. Хмельницького й закінчуючи К. Розумовським, містам, монастирям і церквам Стародубщини надавали охоронні та «економічні» універсали на право володіння землями, селами, сіножатями, млинами тощо. Скажімо, І. Мазепа 22 лютого 1705 року видав універсал, відповідно до якого до стародубської церкви Різдва Івана Предтечі долучався музичний цех – «скрипників і цимбалістів, і дудників» [14, с. 452], що додатково підкреслювало український етнографічний характер регіону. Загалом на кінець XVIII ст. в Стародубі нараховувалося близько 20 мурованих і дерев'яних

храмів, побудованих в українському стилі, що відрізняло їх від церковних споруд східної частини Брянщини. У м. Почепі на той час було сім церков – Преображенська, Олександрівська, Михайлівська, Успенська, Святоархангельська, Воскресенська і Різдва Богородиці, а поряд з містом два монастирі – Троїцький Костянський і дівочий Шумарівський [12, с. 108].

Серед козацьких храмів Стародубщини, які збереглися до наших днів, фігурують Воскресенський собор (1771) у м. Почепі; церква Трійці Живоначальної в Погарі, побудована в 1717-му та перебудована в 1783 році; цегляна церква Зачаття Анни в селищі Погар з елементами українського бароко, побудована на межі XVIII–XIX ст.; церква Святої Катерини в Ляличах Суразького району, побудована в 1793–1797 роках; церква Успіння Пресвятої Богородиці 1777 року в с. Красний Ріг Почепського району та ін.

Щороку в Стародубі проводилося два велелюдні ярмарки, приурочені до релігійних свят, і тривали вони впродовж двох тижнів [11, с. 67]. На ярмарки привозили різноманітні товари з населених пунктів, зокрема, з Мглинської та Новоміської сотень – оброблені ведмежі, вовчі, лисячі, куничні, білячі, рисячі, боброві, видрові тощо шкіри.

У м. Стародубі існували ремісничі цехи – ткацький, шевський, кравецький, шаповальський, гончарський, ковальський, калачників тощо. Також функціонувало позацехове ремесло, млинарський і винокурний промисли, активно розвивалася торгівля місцевими та привізними товарами. Серед тодішніх цехів Стародубщини було розвинуте залізобне ремесло та гутництво. Крім того, у 1756 році в Стародубському полку існувало 17 рудень, які належали представникам козацької старшини та монастирям [9, с. 37–38]. Стародубський полк був також найбільшим на Гетьманщині постачальником на зовнішній ринок прядива, конопляної олії, меду, воску, хутра, заліза тощо.

Військово-адміністративним центром Стародубського полку було м. Стародуб.

Разом з Черніговом, Ніжином і Переяславом Стародуб мав найвищий привілейований статус серед багатьох міст України-Гетьманщини. Полковники Стародубського полку спочатку обиралися на свою посаду, але з кінця XVII ст. їх призначав безпосередньо гетьман Української козацької держави з урахуванням інтересів царської Росії. Про русифікаторську політику російської влади в межах полку яскраво свідчить такий порівняльний факт: на початковому етапі свого існування повноважними полковниками були етнічні українці – П. Рославець (1663, 1668–1676), Г. Коровка-Вольський (1678–1680), С. Самойлович (1680–1685), Я. Самойлович (1685–1687), М. Миклашевський (1689–1706), І. Скоропадський (1706–1708), Л. Жоравка (1709–1719); серед полкової старшини були родини Ханенків, Рославців, Миклашевських, Рубців, Косачів, Максимовичів та ін., тобто в Стародубському полку міцні позиції посідала козацька старшина (представниками були й родини, що походили з давньої української шляхти). Через півтора року після смерті І. Скоропадського (1646–1722) в Стародубський полк був призначений комендантом російський майор І. Кокошкін, а 23 жовтня 1723 року він отримав звання полковника. Надалі на цю посаду, за царським указом, призначали переважно росіян. Так, упродовж останніх шістдесяти років діяльності Стародубського полку його полковниками ставали росіяни: І. Пашков (1724–728), О. Дуров (1730–1734) та ін. Після остаточного скасування російським урядом полкового устрою в Лівобережній Україні Стародубський полк 1782 року було ліквідовано; з козаків сформували полк російської армії, а його територія ввійшла до складу Новгород-Сіверського намісництва. Українське місто Стародуб у 1783 році царська Росія самовільно (разом з відповідною територією) включила до складу Російської імперії. Це стало рубіконом у процесі інтенсивної русифікації міста і прилеглих територій. Того ж року на основі Стародубського козацького полку було сформовано Стародубський 34-й драгун-

ський полк [13], що значно прискорило російську експансію в регіоні. Як результат – стародубська козацька старшина почала поступово вливатися до складу домінуючого тоді в політичному сенсі російського етносу. Про зростаючий процес русифікації козацької старшини і шляхти свідчать такі факти: згодом українська шляхта Стародубщини стала частиною російського дворянства; міщани старовинних українських міст були підпорядковані загальноімперським законам; місцеві селяни були закріпачені, а більшість козаків почали вважатися привілейованими державними селянами. Водночас упродовж лише чотирьох років (1782–1786) українські державні інституції, а також колишнє козацьке самоврядування було замінено російською імперською адміністрацією. За влучним висловлюванням канадсько-українського історика З. Когути, «...колишні чиновники Гетьманщини змінили важкі козацькі шаблі та строкаті козацькі строї на рапіри, напудрені перуки й імперські мундири» [4, с. 192].

Одним із негативних наслідків українсько-російської культурної інтерференції в межах етнічно-мовного прикордоння Стародубського полку стало прискорене засвоєння місцевими українцями тодішньої російської літературної мови, що в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. повністю змінила традиційну давньоукраїнську та церковнослов'янську мови, якими послуговувалася українська козацька старшина, духовенство, міщанство та передова частина селянства в офіційній, церковній і приватній сферах. Проте, незважаючи на цей небезпечний для української мови феномен, серед переважної більшості освіченої частини українців, особливо сільських мешканців, все ж таки зберігалася тенденція до вживання української мови в розмовній практиці. Зворотним результатом експансії російської мови стало й те, що з-поміж представників української інтелігенції регіону у XVIII – на початку XIX ст. зародилася важлива традиція збереження пам'яток писемної давньоукраїнської мови, що через пів століття при-

вело до появи в Україні наукових етнографічних та географічних товариств з потужними регіональними складовими.

Від 1802 року Стародубщина входить до складу Чернігівської губернії, до якої належали Стародубський, Мглинський, Суразький і Новозибківський повіти. Переважну більшість населення регіону становили українці (близько 70 %), наступними за чисельністю були росіяни та білоруси.

Першооснову російського населення на Стародубщині тривалий час складали росіяни-старообрядці, які туди переселилися у XVII ст. з Московщини. Так, після церковної реформи патріарха Никона в Московській державі наприкінці 1660-х років на території Стародубського та сусіднього Чернігівського полків виникло 16 слобід переселенців-старообрядців. Першими розкольницькими поселеннями на території Стародубського полку, за зацікавленням сприянням стародубського полковника Г. Коровки-Вольського, стали слободи Понурівка, Білий та Синій Колодязі, Замишев, Шеломи та Митьковка. Факт розселення старообрядців у межах Стародубського полку є, на нашу думку, показовим з погляду визначення меж розселення етнічних росіян у цьому пограничному регіоні, адже достеменно відомо, що старообрядці емігрували, як правило, до окраїн тодішньої Московської держави. Саме тому Стародубщина стала одним із духовних центрів старообрядців, де вони мали змогу зберігати власні церковні традиції та проводити специфічну релігійну діяльність. Ці чинники сприяли зростанню їхньої чисельності як на Стародубщині, так і на сусідніх білоруських землях. Для них багато значив географічний фактор, зокрема лісиста місцевість, незаселеність чималої території, що особливо привертало увагу новоприбулих біженців-старообрядців. Саме ізольованість, страх за себе і дітей формували в них особисту ініціативу, власну, а не колективну відповідальність за свій добробут. За таких умов старообрядницька громада відіграла роль не як господарського ядра, а здебіль-

шого релігійного, духовного центру. Крім того, старообрядці прагнули за будь-яку ціну довести істинність своїх переконань, а в нових умовах це найкраще можна було зробити, демонструючи власну економічну силу. Старообрядці сформували культ праці, досягнення добробуту завдяки працьовитості, кмітливості. Робота давала змогу їм самореалізуватися, отримати духовне й матеріальне задоволення, а відтак і певну стабільність. Це допомагало адаптуватися російським розкольникам до непростих географічних і соціальних умов українського етнічного регіону, порозумітися з місцевим населенням. Отже, старообрядництво не було характерним явищем для населення тогочасної України, яке завжди залишалося байдужим до російського церковного розколу та його наслідків. Утім, поступово старообрядці помітно змінили етнічний склад тутешнього населення.

У другій половині XIX ст. процес інтенсивної русифікації Чернігово-Сіверщини значно прискорився, що засвідчують наявні статистичні дані. Так, згідно з переписом населення у Російській імперії 1859 року, у Стародубському повіті нараховувалося 86 766 осіб (з них – 84 773 українці), Мглинському – 90 478 (відповідно – 86 406 українців), Новозибківському – 113 637 (76 137), Суразькому – 110 390 (20 974). Проте перепис населення Чернігівської губернії 1897 року показав, що на Стародубщині лише 778 осіб ідентифікували себе українцями [7, с. 186], що яскраво свідчить про інтенсивну русифікацію регіону. Процес штучного зменшення чисельності етнічних українців Стародубщини тривав до Жовтневого перевороту 1917 року і мав на меті їх поступове зникнення. Однак національне відродження населення регіону на початку XX ст. підтвердило свою належність до єдиного українського народу. Так, у той період у Стародубі та на прилеглих територіях з'явилися перші українські культурно-просвітницькі товариства, започаткували діяльність представництва українських партій, розповсюджувалася національна преса тощо. Після проголошення самостій-

ності Української Народної Республіки в листопаді 1917 року Центральна Рада поставила на порядок денний питання щодо переходу цього історично північноукраїнського регіону під нову українську владу. Було проведено спеціальне опитування, результати якого показали бажання місцевого населення приєднати стародубські повіти до України. Це підтверджує інформація, що була розміщена в газеті «Чернігівський край» 21 грудня 1917 року, на жаль, російською мовою, що також є показником тривалої русифікації: «Ввиду ясно и определенно выраженной воли почти всего населения Новозыбковского уезда о присоединении к Украине, Новозыбковское уездное земское собрание, являясь выразителем мнений населения всего уезда, санкционирует эту волю отдельных волостей, города и посадов...» [10, с. 138]. За винятковості волевиявлення згадане опитування мешканців регіону вкотре засвідчило прагнення місцевого населення приєднати стародубські повіти до України. У Законі Центральної Ради від 6 березня 1918 року «Про адміністративно-територіальний поділ України» передбачалося створення у складі Української Народної Республіки 32 адміністративних земель, серед яких фігурувала й Сіверщина із центром у Стародубі. До складу краю входили Мглинський, Суразький, Новозибківський, Стародубський і Новгород-Сіверський повіти колишньої Чернігівської губернії Російської імперії [3, с. 224–225]. Проте закон було скасовано 29 квітня 1918 року гетьманом України П. Скоропадським, який повернув старий губернський поділ часів Російської імперії. Через деструктивну позицію делегації більшовицької Росії на українсько-російських переговорах з делімітації лінії державного кордону між Українською Державою та Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою, які відбулися в середині та другій половині 1918 року в Києві, лінія державного кордону так і не була встановлена. Щодо проходження цієї лінії на місцевості делегація Української Держави на відповідних переговорах керувалася разом з політичною моти-

вацією іншим вагомим принципом – історико-етнографічним. Зауважимо, що на початку цих переговорів російська делегація погодилася з українською пропозицією покласти в основу перемовин саме етнографічний принцип. З огляду на це, у середині червня 1918 року Київ запропонував провести лінію українсько-російського державного кордону, за спогадами Д. І. Дорошенка (у травні – листопаді 1918 р. – Міністр закордонних справ Української Держави), так: у межах колишньої царської Мінської губернії – річкою Шарою, далі на Любашево, Круговичі, Локтиші, Чепелі, Погост, на Уріччя, Пасіки, Слуцьк, Борову, Новий Степ; у межах Могильовської губернії – рікою Дніпром 4 версти вище від Жлобина, далі на Рачин, Шепетовичі, потім рікою Сожем до річки Бесіди, далі на Святське; звідси по адміністративній межі Чернігівської губернії до Красного Рогу, далі на Семиць Трубчевський (у межах Орловської губернії), річкою Нерусою, річкою Сєвою до річки Тарн на Онешковичі-Орля. Далі в межах Курської губернії на схід на Амон, Софронівку, річку Свапу, далі Свапою й Сеймом до Глушкова, на Гущино, Лук'янівку, Старий Оскол і Петропавловське (Обухівка). У межах Воронежської губернії – на Шаталівку, Ріпівку, Колбіно до Дону поверх Коротояку, далі Доном до Ліски, Маслово, потім на Шестаково, Нижню Кислю, Козловку, Бутурліновку, Василівку (Водяне), Банну і до східного кордону Воронежської губернії. Звідти на південь мав би починатися кордон з Великим Військом Донським, визнаним Україною як окрема держава. Проте російська сторона, спочатку погоджуючись з етнографічним принципом при визначенні лінії спільного державного кордону, почала суперечки щодо пропозиції української делегації. Особливо гарячі дискусії на зазначених переговорах точилися навколо питання щодо північних повітів Чернігівщини, західних і південно-західних повітів Курщини та Воронежчини, а також Донецького вугільного басейну. Українською стороною на користь запропонованої лінії кордону між двома державами була наведена низка обґрунтованих

аргументів історичного, етнографічного, політичного й економічного характеру. Присутній на переговорах український експерт, колишній член Державної ради Російської імперії професор Д. Багалій у своєму виступі на засіданні Політичної комісії з делімітацій українсько-російського кордону від 11 липня 1918 року, зокрема, наголосив: «Перш за все, ціла ця територія, навіть в ширшому масштабі, входила в склад Чернігівно-Сіверської землі, яка уявляла з себе одну з земель нашої старої федеративної Русі. До Стародубщини належало все, що входило в склад Чернігівщини... Отже, був, виходить, історичний момент, коли весь край і навіть більш північна його частина входили у склад України. В теперішній же час без усякого сумніву багато особливостей культурного характеру й побутового являються українськими серед цього населення, як взагалі вся побутова обстановка, включаючи сюди й архітектурне будівництво (також і церковне)» [2, с. 117–118].

Переконавшись у комплексній обґрунтованості позиції української делегації, насамперед на переконливості етнографічного чинника, російська сторона стала навмисно затягувати переговори, які в 1918 році так і завершилися безрезультатно.

Більшовицький наступ 1919 року, остаточна окупація України Радянською Росією в 1920 році та створення в 1922 році СРСР з Радянською Україною в його складі взагалі зняли це питання з порядку денного.

У подальшому, коли переважну частину Гомельської губернії в 1926 році віддали Білорусі, Стародубщина дісталася російській Брянській губернії. Радянській Україні

віддали лише невелику частину краю – Семенівську волость. Таке адміністративне становище Стародубщини стало одним із головних чинників її русифікації та остаточного відриву від України.

Як результат незмінної експансіоністської політики Москви, незалежно від сутності тамтешнього політичного режиму, нині територія колишньої української Стародубщини входить до складу Брянської області РФ, а це – Гордіївський, Злинківський, Климівський, Клицивський, Красногорський, Мглинський, Новозибківський, Погарський, Почепський, Стародубський, Суразький та Унецький райони. Загальна площа цієї насильницько відібраної більшовицькою Росією в 1919 році частини української території, яка межує з Чернігівською областю нашої держави, становить 14 762 кв. км. (понад 40 відсотків від загальної території Брянської області Росії – 12 районів із 27) [15, с. 231].

Отже, експансіоністська, русифікаторська та окупаційна політика, яка послідовно проводилася Московським князівством, Російською імперією та радянською Росією впродовж половини тисячоліття стосовно споконвіку української території Стародубщини, призвела не лише до втрати Україною значної території, але й до фактичного зникнення етнічно українського населення в межах цього колишнього вітчизняного етнографічного регіону. Приєднанням Стародубщини росіяни відрізали від України землі, що відіграли важливу роль у формуванні української національної свідомості.

Список використаних джерел

1. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ, 1996.
2. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Київ, 2002.
3. Історико-політичні уроки української державності. Енциклопедичний словник. Київ ; Донецьк, 1998.
4. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. Київ, 1996.
5. Лаєвський А. С. Передумови утворення Стародубського полку 1648–1663 рр. *Сіверщина в історії України* : збірник наукових праць. Київ ; Глухів, 2014. Вип. 7. С. 97–100.

6. Летописи белорусско-литовские. *Полное собрание русских летописей*. Москва, 1980. Т. 35.
7. Олексіюк Т. Соборна Україна. Наукові розвідки і спомини. Київ, 2004.
8. Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.). Київ, 1995.
9. Рожанківський В. Українське художнє скло. Київ, 1959.
10. Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства в 1917–1920 роках. Київ, 1999.
11. Сердюк І. Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава, 2011.

12. Ситий І. Забута Україна, або місто Почеп 250 років тому. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2005. № 1. С. 104–113.
13. Стародубський полк. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Стародубський_полк.
14. Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 / упоряд. І. Бутич. Київ, 2002.
15. Чухліб Т. «Стародубщина чекає на повернення...»: історичні, історіографічні та політичні проблеми українського субрегіону Російської Федерації. *Сіверянський літопис*. 2014. № 5. С. 230–255.
16. Щербак В. Деулінське перемир'я 1618. *Енциклопедія історії України : у 10 т.* Київ, 2004. Т. 2.

References

1. HURZHIY, Oleksandr. *Ukrainian Cossack State in the Latter Half of the XVIIth through XVIIIth Centuries: Its Borders, Population, and Law*. Kyiv: Osnovy, 1996, 224 pp. [in Ukrainian].
2. DOROSHENKO, Dmytro. *The History of Ukraine 1917–1923*. Compiled, prefaced and annotated by Kyrylo HALUSHKO. Kyiv: Tempora, 2002, vol. II: *The Ukrainian Hetman State of 1918*, 351 pp. [in Ukrainian].
3. RYMARENKO, Yuriy (ed.-in-chief). *Historical and Political Lessons of Ukrainian Statehood. An Encyclopedic Dictionary*. NAS of Ukraine's Volodymyr Koretskyi Institute of State and Law, Donetsk Law Institute of Internal Affairs of Ukraine. Kyiv; Donetsk, 1998, 544 pp. [in Ukrainian].
4. KOHUT, Zenon. *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy. Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s*. (Ukrainian Historiography in the West No. 2. Peter Jacyk Centre for Ukrainian Historical Research of the University of Alberta's Canadian Institute of Ukrainian Studies.) Kyiv: Osnovy, 1996, 317 pp. [in Ukrainian].
5. LAYEVSKYI, Artem. Prerequisites for the Formation of the Starodub Regiment in 1648–1663. In: Oleksiy SAVYTSKYI, ed.-in-chief. *Sivershchyna within the History of Ukraine: Collected Scientific Papers*. Olena TYTOVA (deputy editor), L. BIESOV, Serhiy BILOKIN, Leonid GRIFFEN and others. National State Historic and Cultural Reserve Hlukhiv, Centre for the Study of Monuments and Sites of the National Academy of Sciences of Ukraine and the Ukrainian Society for Preserving Historical and Cultural Monuments. Kyiv; Hlukhiv, 2014, iss. 7, pp. 97–100 [in Ukrainian].
6. UŁAŚCZYK, Mikalaj (editor, compiler, preface's author). *The Complete Collection of Russian Chronicles*. Moscow: Science, 1980, vol. 35: *Belarusian-Lithuanian Chronicles*, 306 pp. [in Russian].
7. OLEKSIYUK, Tymish. *Unified Ukraine. Scientific Studies and Recollections*. Kyiv: Ukrainian Publishing Union, 2004, 640 pp. [in Ukrainian].
8. PANASHENKO, Vira. *Social Elite of the Cossack Hetmanate (Latter Half of the XVIIth through XVIIIth Centu-*

- ries)*. NAS of Ukraine's Institute of History of Ukraine. Kyiv: Institute of History of Ukraine, 1995, 221 pp. [in Ukrainian].
9. ROZHANKIVSKYI, Volodymyr. *Ukrainian Art Glass*. Kyiv: UkrSSR's Academy of Sciences Press, 1959, 152 pp. [in Ukrainian].
10. SERHIYCHUK, Volodymyr. *Ukrainian Unification: The Revival of Ukrainianhood in 1917–1920*. Kyiv: Ukrainian Publishing Union, 1999, 412 pp. [in Ukrainian].
11. SERDIUK, Ihor. *Regimental Towns' Inhabitants: A Historical and Demographic Description of the Urban Population of the Cossack Hetmanate in the Latter Half of the XVIIIth Century: A Monograph*. Volodymyr Korolenko Poltava National Pedagogical University. Poltava: ASMI, 2011, 304 pp. [in Ukrainian].
12. SYTYI, Ihor. Forgotten Ukraine, or the Town of Pochep 250 Years Ago. In: Oleksandr RYBALKO, ed.-in-chief, *Sights of Ukraine: History and Culture. A Scientific Periodical*. Kyiv, 2005, no. 1, pp. 104–113 [in Ukrainian].
13. *Starodub Regiment* [online]. Available from: / <https://uk.wikipedia.org/wiki/> [in Ukrainian].
14. BUTYCH, Ivan (compiler). *Universals of Ivan Mazepa. 1687–1709. Part I*. Pavlo SOKHAN (editorial board's chairperson). Mykhaylo Hrushevskyi Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Shevchenko Scientific Society, Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv. Kyiv; Lviv: ShSS Printing House, 2002, 757 pp. (*Universals of Ukrainian Hetmans. Materials for the Ukrainian Diplomaty. Series 1*) [in Ukrainian].
15. CHUKHLIB, Taras. *Starodubshchyna is Waiting to Be Restituted...: Historical, Historiographical and Political Problems of the Ukrainian Subregion Owned by the Russian Federation*. In: Volodymyr DIATLOV, ed.-in-chief, *Siverian Chronicle*, 2014, no. 5 (119), pp. 230–255 [in Ukrainian].
16. SHCHERBAK, Vitaliy. The 1618 Truce of Deulino. In: Valeriy SMOLIY, editorial board's chairperson, *The Encyclopedia of History of Ukraine: in Ten Volumes*. NAS of Ukraine's Institute of History of Ukraine. Kyiv: Scientific Thought, 2004, vol. 2: Г – Д, p. 371 [in Ukrainian].